

Etika družboslovnega raziskovanja

V prvih knjigah o družboslovnem raziskovanju je bilo malo ali skoraj nič besed o etiki (npr. Good and Hatt, 1952). Šele v poznih sedemdesetih letih so se v tovrstni literaturi začele pojavljati tudi izčrpane etične razprave. Kaj je povzročilo povečanje zanimanja za etična vprašanja? Vzrokov je precej, identificiramo lahko naslednje:

1. *Velikost.* Eden od razlogov je vsekakor povečan obseg družboslovnih področij. Samo v ZDA deluje danes preko 12.000 sociologov, kar predstavlja znaten potencial za pojavljanje etičnih problemov.

2. *Število raziskav.* Širjenje področja družboslovnega raziskovanja spremlja tudi naraščanje števila raziskav. Pri tem večina raziskav vključuje takšno ali drugačno anketiranje ali popisovanje. Eksperimentalne raziskave, ki bi nosile etično tveganje, so – vsaj v ZDA – razmeroma redke, opazno pa je večanje števila takih raziskav v etnologiji.

3. *Obseg raziskav.* V ameriških socioloških publikacijah so raziskave, ki temeljijo na majhnih vzorcih vse redkejše, nasprotno, ankete postajajo vse bolj obsežne in kompleksne ter zajemajo več sto ali celo nekaj tisoč anketirancev. Po Sudmanu (1976) je optimalna velikost nacionalnega vzorca tisoč in več anketirancev.

4. *Tip zajetih podatkov.* Poleg povečanja števila, obsega in kompleksnosti raziskav se je v zadnjih tridesetih letih močno spremenil tudi tip zajetih podatkov. Vse pogosteje se namreč zajemajo podatki, ki se nanašajo na občutljiva področja, kot je npr. spolnost, česar pred Kinseyevo (1953) študijo ni bilo mogoče zaslediti.

5. *Tehnološki napredek.* Tehnološki napredek vse močneje oblikuje podobo družboslovnega raziskovanja. Tako so šele informatizacija in moderne vzorčne tehnike omogočile izvajanje obsežnih raziskav. Računalniki odpirajo tudi široke možnosti vzpostavljanja bank podatkov o državljanih (Smith, 1971), v čemer nekateri vidijo ogrožanje zasebnosti. Etične dileme sproža tudi razvoj komunikacijske tehnologije, kot na primer digitalna izbira telefonske številke ali anketiranje z računalnikom, kjer so ljudje prisiljeni komunicirati z računalnikom, kar je mnogim neprijetno. Neposredna digitalna izbira kliče številke pa v določenih primerih omogoča dostop do zasebnih telefonskih števil, ki jih v imeniku ni. V tem mnogi vidijo ogrožanje zasebnosti, še posebej, če so tajnost svoje številke dodatno plačali.

6. *Organizacijske spremembe.* Tudi organizacijske spremembe, kot je npr. razraščanje birokracije ter njenih pravil oziroma predpisov, pomembno vplivajo na etične dileme. Posebej je to očitno pri prehajanju zanimanja za etična vprašanja iz medicine in njej sorodnih znanosti v družboslovne raziskave. Brez dvoma so zahteve po oblikovanju posebnih nadzornih odborov nastale prav zaradi zlorab v medicini, podobno velja tudi za zahteve po obvezni uporabi načela soglasja pri opazovanih osebah. Vse te zahteve so se hitro institucionalizirale, zbirokratizirale ter se začele uporabljati na vseh raziskovalnih področjih, ki zadevajo človeka, celo na področju anketnih tehnik. Slednje je bilo iz zakonskih določil izvzeto šele leta 1981 (Bailey, 1987).

* Prof. dr. Kenneth D. Bailey, Department of Sociology, University of California, Los Angeles, California, ZDA.

7. *Povečano zanimanje za zasebnost in človekove pravice.* Še pred dvema desetletjema so raziskovalci anketirancem preprosto obljubili, da bodo podatki ostali tajni, in s tem je bil problem tajnosti podatkov tudi zaključen. V osemdesetih letih pa se je v delu javnosti pojavilo močno zanimanje za etično obnašanje politikov v zasebnem življenju, čeprav se je istočasno krepil tudi nasproten trend večjega spoštovanja človekove zasebnosti. Tako je International Herald Tribune 11. 5. 1987 objavil članek, v katerem obravnava zakonsko nezvestobo predsedniškega kandidata, hkrati pa razglablja, ali je poizvedovanje o zasebnem življenju predsedniških kandidatov sploh primerno. V drugem članku analizira bojkot popisa prebivalstva v ZRN: skoraj dva milijona ljudi je s parolo »Preštevajo se ovce« protestiralo proti ogrožanju zasebnosti. Podobne dejavnosti so v ZDA privedle k zakonski zaščiti tajnosti pisem in magnetnih trakov ter omogočile ljudem vpogled v datoteke vladnih služb, kjer so shranjeni podatki o njih. Državljeni imajo tudi pravico vpogleda v vse arhive svojih bančnih računov. Nadaljnje posledice prebujene skrbi za zasebnost se kažejo tudi v poudarjanju pravic, ki jih imajo žrtve kriminala, kar se odraža v odškodninskih skladih v posameznih državah ZDA, pa tudi v povečani skrbi za kršitve etike pri izvajanju poizkusov na živalih. O tem govori tudi podatek, da kar 60% državljanov ZRN ni pripravljeno odgovarjati na vsa vprašanja popisa prebivalstva. Mnogi se npr. neupravičeno bojijo, da bodo podatki o njihovih dohodkih shranjeni ter zlorabljeni.

8. *Spremembe v tipu anketirancev.* Aplikativne družboslovne raziskave pogosto obravnavajo različne socialne probleme kot je npr. revščina ali rasna diskriminacija. Univerzitetni raziskovalci – ki pripadajo srednjim slojem – so zato pogosto prihajali v okolja, kjer živi prebivalstvo nižjih slojev, ki pa se je raziskav sčasoma nasitilo. Začeli so se pritoževati, da jih opazujejo kot ribice v akvariju, morske prašičke ali laboratorijske podgane. Mnogi raziskovalci so zato raje poiskali nova raziskovalna področja. Po drugi strani se v informacijski dobi sodobne teorije – podobno velja tudi za raziskave javnega mnenja – vse bolj ukvarjajo z elitami, z mnenjskimi voditelji in z nosilci odločitev. Tovrstna populacija pa je v mnogočem drugačna, mnogo bolj se zaveda svojih pravic ter etičnih problemov.

Kodeks etike

Nikakor ne preseneča, da so razlogi za povečano zanimanje za etiko vodili tudi k postopnemu oblikovanju etičnih kodeksov. Etični kodeks Ameriškega združenja raziskav javnega mnenja (American Association of Public Opinion Research – AAPOR) je nastal že leta 1960. Kodeks Ameriškega sociološkega združenja (American Sociological Association) je bil prvič objavljen leta 1968, leta 1980 pa je izšel v bistveno razširjenem obsegu. Samo v Ameriškem statističnem združenju (American Statistical Association) potreba za tovrstnim kodeksom še ni povsem dozorela; o njem so razmišljali že leta 1948, vendar ga do danes še niso sprejeli (Ellenberg, 1983). Prvi etični kodeksi so se ukvarjali večinoma s problemi, vezanimi na sam proces raziskovanja in njegove nosilce: sponzorji, uporabniki, javnost, raziskovalci, anketiranci.

Kodeks AAPOR pa poleg ostalega uravnava tudi raziskovalna orodja in metode analize, predvsem prepoveduje njihovo vnaprejšnje prilagajanje določenemu cilju, prepoveduje interpretacije, ki niso v skladu s podatki, javnosti daje pravico, da je v celoti seznanjena z uporabljenimi metodami, sponzorjem pa dovoljuje financirati samo projekte, ki jih je mogoče izpeljati etično. Kodeks med drugim

določa, da »ne bomo lagali anketirancem niti uporabljali metode, ki bi jih zlorabljale, silile ali poniževale« (Bailey, 1987).

Predpisana je tudi minimalna odkritost pri objavljanju rezultatov, med drugim mora publikacija vsebovati: identiteto sponzorja, natančno navedbo anketnih vprašanj, opredelitev populacije, obseg vzorca, vzorčno napako, način izvedbe intervjuja (osebno, po pošti, po telefonu, ...).

Kodeks etike Ameriškega sociološkega združenja kaže na zanimiv razvoj od 13 načel na enem listu v letu 1968 na celih šest strani v letu 1980. Prvotni kodeks je obravnaval samo proces raziskovanja; zahteval je objektivnost, celovitost, spoštovanje pravice do zasebnosti, zaščito pred škodljivimi posledicami, tajnost podatkov, poštenost pri interpretaciji, odkritost pri finančnem poslovanju ter doslednost v poročanju o sodelavcih. Prepovedoval je zlorabljanje raziskovalnih pravil (uporaba pravila kot »kritja« za nestrokovnost), sponzorjevo izkrivljanje rezultatov in neetično raziskovanje.

Kodeks iz leta 1980 je mnogo obsežnejši: vsebuje uvod, ki mu sledi poglavje o raziskovanju, vključno s problemi objektivnosti in celovitosti (9 načel), poglavje o uporabi raziskovalnih tehnik ter mednarodnem raziskovanju (6 načel), poglavje o delu v neakademskih okoljih (2 načeli), poglavje o spoštovanju pravic opazovane osebe (4 načela). Preostala tri poglavja se ukvarjajo z objavljanjem ter recenziranjem (12 načel), z nadzorom nad učitelji ter pravicami študentov (10 načel) in s stanovskimi odnosi sociologov (6 načel).

Primeri kršitev

Na srečo je v sociološkem raziskovanju razmeroma malo hujših kršitev etike; eno najbolj grobih morda predstavlja primer Sir Cyrila Burta, ki je ponarejal podatke o inteligenčnih kvocientih (Smith, 1981). Precej je tudi sporov glede vprašanja, čigavi so podatki. Sem sodijo predvsem raziskave, s katerimi se vodilni starejši raziskovalci dodatno uveljavijo, mlajši pa se počutijo opeharjene: opravili so veliko dela, avtorstvo pa jim ni bilo priznано. Čigavi so podatki v raziskavah, kjer sodeluje več raziskovalcev? Kdo ima največ zaslug za raziskavo – organizacijski vodja, anketarji, raziskovalci ali sponzor? Tovrstna vprašanja natančneje obdeluje Smith (1981). Isti avtor navaja tudi primer skritih mikrofonov v sodni dvorani pri raziskavi o sodni liberalizaciji. Čeprav so sodne oblasti postavitev skritih mikrofonov predhodno odobrile, so jih zaradi neugodnega odziva javnosti odstranili.

Drugo vrsto kršitev pomenijo najrazličnejše prevare in prikrivanja. Najpogostejše so v psihologiji; tudi primeri v sociologiji so večinoma vezani na socialno ali eksperimentalno psihologijo. Razlogi za prikrivanje tičijo v prepričanju raziskovalcev, da anketiranci v primeru, ko poznajo cilje raziskave, spremenijo svoje obnašanje: če so jim raziskovalci všeč, hipoteze potrjujejo, v nasprotnem primeru jih zavračajo. Pogostost tovrstnih prikrivanj je seveda odvisna od vrste raziskav; prisotne so v 81% vseh raziskav prilagodljivosti, v 72% raziskav razumevanja neso-glasij in proučevanja ravnotežij, vse do raziskav, kjer tovrstnega prikrivanja v glavnem ni, kot npr. mnenjske raziskave ali raziskave o vrstnem redu rojevanja otrok.

Nekatere raziskave – čeprav ne neposredno sociološke – prinašajo opazovani osebi celo telesno bolečino in travmatična občutja. Kelman (1967) navaja dva taka primera. V prvem so opazovane osebe pile napitek, ki začasno zaustavi dihanje; čeprav napitek ni povzročil nikakršne bolečine, so udeleženci izkustvo označili kot

»grozljivo«. V drugem primeru so vojaškim rekrutom med poletom z letalom sporočili, da je nastala okvara, zaradi katere se bodo v kratkem zrušili.

Raziskave, ki so za opazovane osebe travmatične, največkrat sodijo na medicinsko področje; naslednja dva primera pa sta tudi nekoliko sociološko obarvana, saj se dotikata problemov manjšinskih skupin. Kot poroča Smith (1981), sta to raziskavi, ki sta ju opravila Goldzieher oziroma Tuskegee. Prvo raziskavo (Goldzieher) je izvajal zdravnik: pri skupini ameriških Mehičank v San Antoniu v Texasu, je raziskoval nadzor rojstev. Nekatere udeleženske v kontrolni skupini so zanosile, ker so bile prepričane, da so zaščitene, kar pa ni bilo res. Je bila raziskava etična? Goldzieher je sicer uporabil načelo soglasja in zato ga je nadzorni odbor tudi branil. V drugi študiji (Tuskegee) so zdravniki Zdravstvene službe ZDA (U.S. Public Health Service) več let proučevali temnopolte sifilitične bolnike, pri čemer jim tega, da imajo sifilis, sploh niso povedali. Niso jih obravnavali kot bolnike, ki jim je potrebno pomagati, temveč so analizirali goli potek bolezni. Je bilo to etično?

Najbolj sporen primer kršitve etike v ameriški sociologiji predstavlja projekt Camelot, ki je nedvomno botroval tudi poglavju o mednarodnih raziskavah v etičnem kodeksu Ameriškega sociološkega združenja. V primeru Camelot gre za neetično prikrivanje pravega namena raziskave in njenih sponzorjev. Projekt se je namreč rodil v uradu načelnika oddelka za raziskave in razvoj vojnega ministrstva (United States Department of the Army), njegov deklarirani namen pa naj bi bila analiza civilnega nasilja v Čilu. Docela sporno je, koliko je bila to v resnici objektivna raziskava. Bolj verjetno je služila le kot sredstvo za pripravo vojaškega posega v deželo oziroma kot izgovor za prikrito vohunsko dejavnost. Projekt Camelot je bil prekinjen, in ni nikoli prišel v fazo intervjuja.

Etika anketiranja

Ker večina socioloških raziskav temelji na anketiranju in ker so ostala področja, npr. raziskovanje socialnih problemov, obdelana drugje (Bailey, 1988), bo v nadaljevanju pozornost usmerjena predvsem k anketnim raziskavam, dotaknili pa se bomo tudi nekaterih etnoloških raziskav. Najprej bomo pregledali – in s primeri anketiranja tudi ponazorili – nekaj načinov, ki omogočajo, da se etičnim dilemam izognemo. V nadaljevanju bomo predstavili – in s primerom ponazorili – še model etičnih dilem. Razpravo bomo zaključili s pregledom odprtih vprašanj oziroma neobdelanih tem.

Kako ostati etičen?

Etičnim dilemam se je mogoče izogniti na več načinov; osem takih možnosti je natančneje opisanih na drugih mestih (Bailey, 1987), to so:

- raziskave na živalih,
- računalniška simulacija,
- iskanje okolja, v katerem negativnosti, potrebne za raziskavo, že obstajajo; raziskovalcu jih zato ni potrebno ustvarjati in zanje tudi ni odgovoren,
- uporaba krajšega in manj intenzivnega opazovanja oziroma eksperimentalnega stimuliranja opazovanih oseb,
- uporaba načela soglasja,

- prepričevanje, da so morebitne škodljive posledice uravnotežene z dobrotitjo »znanstvenega« spoznanja,
- uporaba vzorcev namesto celotne populacije,
- zagotavljanje tajnosti z objavljanjem izključno agregiranih podatkov.

Raziskavam na živalih smo pogosto priča v medicini in bioloških znanostih. Služijo kot nadomestek za raziskave na ljudeh, vendar tudi na tem področju naraščajo protesti proti neetičnemu mučenju živali. Ker pa je »družba«, kot jo ponavadi opredeljujemo, prvenstveno področje človeškega, si pri izogibanju etičnim dilemam v sociologiji z raziskavami na živalih ne moremo pomagati, še posebej ne, če gre za anketiranje. Obstajajo sicer primeri, npr. raziskava o gostoti podgan (Calhoun, 1962), kjer bi za sociološke potrebe lahko podgane nadomestili z ljudmi, vendar je taka uporaba dokaj omejena. Podobno velja za računalniško simuliranje. Čeprav se računalnik pri anketiranju vse bolj intenzivno uporablja, samega anketiranja ne more *nadomestiti*, vsaj ne v prvi fazi. Potem ko so mnenja in stališča zbrana, jih seveda lahko simuliramo, vendar mora osnovno mnenje prihajati iz človeka, in ne iz računalnika. Na navedena dva načina se etičnim dilemam torej ne moremo izogniti.

Iskanje okolja, kjer negativnosti, ki so za raziskavo potrebne, že obstajajo in uporaba krajšega oziroma manj intenzivnega opazovanja nedvomno ublažita posledice, ki bi na opazovano osebo lahko negativno delovale. Metodi sta zato premernejši za eksperimentalno raziskovanje kot za anketiranje. Kljub temu lahko tudi anketni raziskovalci »izkoristijo« npr. naravne katastrofe in izvedejo raziskave, ki jih drugače nikakor ne bi mogli. Anketna raziskava takoj po potresu ali takoj po umoru lahko izmeri odziv v javnosti, ne da bi raziskovalec kakorkoli vplival na nastanek okoliščin. Uporaba krajšega in manj intenzivnega opazovanja oziroma eksperimentalnega stimuliranja pa se v primeru anketiranja ponavadi zvede na problem trajanja intervjuja ter na tip vprašanj, ki jih postavljamo. Tovrstni problemi so natančneje obravnavani drugje (Bailey, 1987). Na splošno je priporočljivo, da je intervju čim krajši, pri izbiri vprašanj pa se je potrebno odločiti za tista, ki so za testiranje hipoteze primerna, vendar čim manj občutljiva in kompleksna.

Načelo soglasja (informed consent) je najpogostejši mehanizem, ki zagotavlja etičnost raziskave, po drugi strani pa raziskovalca ščiti tudi pred zakonsko odgovornostjo. Osnovna ideja načela soglasja je v »popolni odkritosti«, kar pomeni, da je anketirana oseba natančno seznanjena z naravo raziskovalnega postopka, razlogi zanj ter z *vsemi* možnimi posledicami, dobrimi *in tudi* slabimi. Soglasje je bilo v ZDA nekaj časa obvezno pri vseh raziskavah, ki proučujejo človeka, razen v primerih, ko je pristojni nadzorni odbor ugotovil, da to ni potrebno. Kot smo že omenili, se je obvezna uporaba soglasja začela v medicini in se od tam preselila tudi v sociologijo. Tak koncept je, kot pravi Thorne (1980), temeljil na »biomedicinskem modelu«, ki ga v družboslovju ni mogoče vedno uporabiti. Še posebej ne takrat, ko se soglasje zahteva pismeno. V primeru prikritega opazovanja kriminalcev, bi to celo ogrožalo raziskovalca in sprožilo nove etične dileme. Tudi sicer lahko podpisovanje soglasja bistveno oteži postopek anketiranja. Primerjava raziskav, kjer so to zahtevali, z raziskavami, kjer to ni bilo potrebno, kaže v nekaterih primerih na občuten upad števila odgovorov.

Precej univerzitetnih raziskovalcev se je tako znašlo v dokajšnji dilemi. Če načela soglasja ne uporabijo, kršijo univerzitetne in zvezne zakonske določbe, kar je neetično, v primeru, da ga uporabijo, pa ogrožajo veljavnost lastne raziskave – položaj je torej brezizhoden. Poleg tega obstajajo raziskave, ki jih z uporabo načela soglasja preprosto ni mogoče izpeljati. Na srečo je bila zvezna zakonodaja

v tem pogledu kmalu spremenjena. Pristojno ministrstvo (United States Department of Health and human Services) je 26. januarja 1981 odločilo, da se družboslovne raziskave v pogledu opazovanih oseb obravnavajo drugače kot biomedicinske. Če je opazovana oseba v raziskavi anonimna, če sodelovanje pri raziskavi ne ogroža zaposlitve, če se oseba s sodelovanjem pri raziskavi ne izpostavlja kriminalu in če raziskava ne sega na občutljiva področja (npr. uživanje alkohola, spolno obnašanje), potem se anketna raziskava lahko opravi tudi brez predhodne odobritve nadzornega odbora (Institutional Review Board), imenovanega tudi Odbor za humanost (Human Subjects Committee).

Nekateri raziskovalci menijo, da so neprijetnosti, ki bi jih lahko prizadejali opazovani osebi – še posebej če gre za časovno kratko anketiranje – poravnane z dejstvom, da se opazovana oseba v svojem obnašanju in prizadetosti takrat preprosto moti. Škodljive posledice odtehtajo tudi prednosti, ki iz takega sodelovanja nastanejo; večina anketirancev bi najbrž intervjuje odklonila – bodisi zato, ker so prezaposleni, bodisi zato, ker dvomijo, da bi lahko »pravilno« odgovarjali. Kljub temu so pripravljeni sodelovati, če njihovo sodelovanje pripomore k resnično kvalitetni raziskavi, ki ima znanstveno vrednost. Tako se pri načelu soglasja sklicujemo na morebitne koristi anketiranca kot tudi na vse »človeštvo« (Bailey, 1987). Načelo soglasja pa lahko zahteva tudi predstavitev raziskovalca in njegovih kvalifikacij v smislu formalne izobrazbe (magisterij, doktorat). Visoka izobrazba raziskovalcev in njihov položaj na univerzi (npr. univerzitetni profesor) včasih omogočata izvedbo etično tveganih raziskav, ki jih sicer ne bi mogli opraviti.

V določenem obsegu lahko torej raziskovalec prekrši norme, če to koristi raziskavi. V nekaterih okoljih obstajajo npr. močna neformalna pravila »vljudnosti« oziroma »zasebnosti«, ki tujcem ne dovoljujejo postavljati občutljivih vprašanj o spolnosti (ne dovoljujejo jih niti sosedom). Kljub temu se lahko pooblaščen raziskovalec z doktoratom znanosti in univerzitetnim položajem čuti upravičenega postavljati tovrstna vprašanja, če to prispeva k sociološki znanosti, *ne glede na to, ali bo imela raziskava oprijemljive rezultate, ki bi koristili opazovani osebi ali drugim ljudem*. Ponekod se to imenuje tudi »neupoštevanje pravil«, ker raziskovalec splošno veljavnih pravil – veljajo tudi zanj, kadar ne izvaja raziskave – ne upošteva.

Seveda se je raziskovalec tudi pri »neupoštevanju pravil« dolžan v največji možni meri truditi, da opazovane osebe ne prizadene (ne ogroža njene zasebnosti) in da zbira le podatke, potrebne za raziskavo. Drugačen primer imamo takrat, ko si raziskovalec nadene »božjo podobo« in ugotavlja, da je opazovana oseba nemoralna oziroma neetična, zaradi česar je njegovo raziskovanje, katerega cilj je nemoralno odpraviti, v vsakem primeru etično, celo če je za opazovano osebo boleče. Tak pristop je dvomljiv in nevaren, saj z njim raziskovalec ustvarja položaj, ki opazovano osebo prizadene, in to je brez dvoma neetično (Bailey, 1987).

Etičnim dilemam se lahko učinkovito izognemo tudi z zmanjšanjem števila anketirancev – odločimo se za čim manjši vzorec. V primeru, ki smo ga ravnokar obravnavali, namreč obstaja celo razlaga, da je raziskovalec opazovano osebo včasih upravičen prizadeti, kar vključuje precej subjektivnega presojanja. Nasprotno pa manjšanje vzorca ne predpostavlja nobenega tehtanja o tem, ali je raziskava etična ali ne, ali smemo ogroziti zasebnost ali ne, in podobno. Gre za preprosto krčenje števila stikov z manjšanjem vzorca, ne glede na njihovo etičnost ali neetičnost.

V primeru popisa prebivalstva to seveda ni izvedljivo, saj se ob popisu – po definiciji – opazuje celotna populacija. Kljub temu postavlja Urad za popis prebivalstva v ZDA (United States Census Bureau) ob popisu le najnujnejša vprašanja

(ime, starost, spol, rasna pripadnost, sorodstvene vezi v gospodinjstvu . . .). Vsa ostala vprašanja, vključno z vprašanji o opremljenosti gospodinjstva (vrsta ogrevanja, urejenost sanitarij . . .) se namreč pogosto ocenjujejo kot ogrožanje zasebnosti in se zbirajo pri vzorcu populacije. Zato tako dobljeni podatki tudi niso »pravi« popisni podatki, vendar lahko dobro izpeljano vzorčenje zagotovi povsem veljavne informacije, etične dileme pa smo s tem občutno zmanjšali, saj je izpostavljenih bistveno manj oseb. Seveda je osnovni motiv tovrstnega vzorčenja predvsem v manjšanju stroškov intervjujev, vendar je etični vidik enako pomemben, in ga ne smemo spregledati.

Uporaba vzorca torej omogoča, da se preostali del populacije (ki ni zajet v vzorec) ne izpostavlja vdoru v zasebnost. Pogosto pa se dogaja, da osebe, ki so vključene v vzorec, ne razumejo, zakaj so izbrane ravno one in ne kdo drug. Včasih celo zahtevajo, naj se intervju opravi s kom drugim (ali naj vprašalnik, ki je prišel po pošti, izpolni nekdo drug). Tu je potrebno poudariti, da so osebe izbrane naključno, na osnovi znanstvenega postopka in je zato nujno – če želimo, da bo vzorec veljaven – da vsaka izbrana oseba na vprašalnik tudi odgovori.

Kako pomembno je, da oseba, ki je bila vključena v vzorec, na vprašanja tudi odgovori, je mogoče udeležencem pojasniti že vnaprej. K odstranjevanju nespornostim lahko precej pripomore razdeljevanje ustreznih brošur, česar pa ne smemo zamenjevati s formularji za pismeno soglasje. Gre za informacijo o raziskavi in njenem namenu; vanjo so vključeni tudi tabele in grafi, tako da si sodelujoči vnaprej ogledajo, v kakšni obliki bodo rezultati objavljeni. Sami se lahko prepričajo, da podatkov o posamezniku v taki publikaciji ni mogoče odkriti. Pri problematiki ogrožanja zasebnosti je to nad vse pomembno; ob opisu prebivalstva v ZRN leta 1987, o katerem smo že govorili, se je mnogo državljanov balo, da bodo popisovalci povezovali imena z ostalimi podatki. Objavljanje agregiranih podatkov (npr. aritmetična sredina ali mediana) torej izključuje sleherno možnost prepoznavanja posameznika.

Model etičnih dilem (exchange model of ethical dilemmas)

Model etičnih dilem obširneje predstavlja Bailey (1988), ki nakazuje tudi »kritične točke« oziroma mesta, v katerih je proces raziskovanja etičnim dilemam najbolj izpostavljen. V okviru pričujoče razprave lahko model predstavimo samo okvirno, ga ponazorimo s primerom in navedemo literaturo, kjer so tovrstne teme izčrpnje obdelane. Že v razpravi o etičnem kodeksu Ameriškega združenja javnomnenjskih raziskav smo omenili večplastnost »javnosti« oziroma skupin, ki sodelujejo pri raziskovanju: opazovane osebe, raziskovalci (poklicni sociologi), uporabniki oziroma sponzorji ter javnost, vključno z javnimi mediji. Medije bomo v nadaljevanju ločili od javnosti. Tako dobimo pet skupin, ki tako ali drugače sodelujejo v anketni raziskavi: (1) opazovane osebe, (2) raziskovalci, (3) sponzor, (4) mediji (časopisi, televizija, radio) in (5) splošna javnost. Model etičnih dilem smo razvili na osnovi raziskave, ki jo je opravil Dillman (1978), uporabili pa smo tudi teorijo menjave (Blau, 1964), v kateri nastopajo naslednji trije temeljni elementi: koristi oziroma nagrade (benefit) vsake od sodelujočih skupin, njihov strošek oziroma izguba (cost) ter zaupanje (trust), ki ga imajo udeleženci drug do drugega. Na tej osnovi je mogoče za vsako skupino oblikovati razmerje etične menjave stroškov in koristi.

Sponzorju npr. raziskava s svojimi rezultati nedvomno koristi, istočasno pomeni zanj finančno breme. Raziskovalec pridobiva z objavljanjem raziskave, vendar

zanjo porablja svoj čas in trud. Opazovana oseba pa doživlja raziskavo predvsem kot motnjo v toku svojih opravkov, kot izgubo časa, kot izpostavljanje vdoru v zasebnost, kot tveganje, da bo označena za deviantno, in podobno.

Ali si opazovana oseba sploh lahko obeta kakšne koristi? Navedemo lahko prispevek k znanosti, zadovoljstvo, da v raziskavi sodeluje, in morebitno uporabnost rezultatov raziskave. Problem je v tem, da so našete prednosti sodelovanja pri raziskavi za opazovano osebo razmeroma nejasne, s precejšnjim časovnim odlogom, medtem ko je motnja, kot je npr. ogrožena zasebnost, resnična in takojšnja. Kakšno je torej za anketiranca razmerje med stroški in koristmi v trenutku, ko raziskovalec potrka na njegova vrata? V njegovo življenje vsekakor vstopa motnja, četudi kratka in neboleča, morebitne koristi pa so nejasne in oddaljene. V tem je torej dilema, s katero se vsakič znova soočajo raziskovalci, hkrati pa nam tudi pojasnjuje, zakaj toliko anketirancev odkloni sodelovanje, še posebej če gre za anketiranje po pošti.

Etične dileme lahko torej pričakujemo vsakič, ko je razmerje med stroški in koristmi za nekoga docela neugodno (veliki stroški, majhna korist), oziroma povsod tam, kjer obstaja večje nesorazmerje v vrednosti različnih spremenljivk etične menjave. V primeru, ko si raziskovalec obeta precej koristi in malo stroškov, anketiranec pa vidi majhne koristi ali celo neprijetnosti, lahko pričakujemo, da bo raziskava neetična, zato jo je potrebno spremeniti oziroma dopolniti z manjšanjem neprijetnosti za anketiranca in/ali z večanjem njegovih koristi. Neprijetnosti (npr. ogrožena zasebnost) lahko zmanjšamo z načini za manjšanje etičnega tveganja, ki smo jih že obravnavali (npr. uporaba vzorca, objavljane agregiranih podatkov). Koristi opazovane osebe pa je mogoče povečati na več načinov: z denarjem, z različnimi načini motiviranja, z darili (npr. svinčniki – glej Bailey, 1987). Najboljša možnost, ki jo v tem primeru raziskovalci lahko izberejo, pa je v resnem znanstvenem pristopu, v ustreznih raziskovalcih, v največji možni zaščiti pravic anketirancev in v uporabi kratkega, preprostega in prijetnega vprašalnika. Obširneje pa so tovrstna vprašanja obravnavana drugje (Bailey, 1987).

Poleg stroškov in koristi temelji etična menjava tudi na zaupanju. Zaupanje se vzpostavi bistveno težje, če je ena stran v menjavi mnogo močnejša (npr. uradni organi), ali v primeru, ko raziskovalci prihajajo v drugo deželo in v drugo kulturo, še posebej če njenih običajev ne poznajo ali jih celo kršijo. V deželah tretjega sveta se to dogaja precej pogosto (glej Bulmer in Warwick, 1983). Značilen je primer domnevne sterilizacije, kjer se sterilizacija niti ni izvajala niti ni bila načrtovana, kljub temu je pred njo obstajal strah in vprašanje etike je postalo izredno aktualno. Raziskavo o domnevni sterilizaciji bomo prikazali nekoliko natančneje, da bi z njo ponazorili etični model.

Primer sterilizacije otrok

O tem – danes že nekoliko razvpitem primeru – poročata Kleymeyer in Bertrand (1983). Raziskava je potekala – podobno kot projekt Camelot – v Latinski Ameriki in njene osnovne težave izvirajo iz problematičnosti stikov različnih kultur. V raziskavi so socialni psiholog in dva antropologa proučevali metode nadzora rojstev v Latinski Ameriki. Dobili so dovoljenje uradnih oblasti, dovoljenje pooblaščenih predstavnikov Univerzitetnega populacijskega programa (University Population Program) in dovoljenje Mestnega komiteja za zdravstvo (City Health Department), niso pa stopili v stik z lokalnimi voditelji. S strani uradnih institucij

torej ni bilo zoper raziskavo nobenih ugovorov, kar Kleymeyer in Bertrand pojasnjujeta z dejstvom, da jim raziskava ni povzročala skoraj *nobenih stroškov in nobenega tveganja*. Zato so jo sprejeli docela ravnodušno (Kleymeyer in Bertrand, 1983).

Omenili smo že, da je bil projekt Camelot prekinjen in da opazovanih oseb (1) ni nikoli dosegel. V nasprotju s projektom Camelot, pa je bila obravnavana raziskava v celoti (3)–(2)–(1)–(4)–(5) izvedena. Vključevala je vseh pet skupin, in sicer v zgoraj navedenem vrstnem redu. Raziskava se je pričela pri sponzorjih (3), to so bile predvsem mednarodne agencije kot tudi nekatere lokalne organizacije (ki pa niso vključevale vseh skupin domačega prebivalstva). Nadalje so bili vključeni raziskovalci (2), ki so raziskavo pripeljali v okolje, kjer so določene opazovane osebe (1) – v tem primeru ženske – dobile nepopolne in neustrezne informacije o namenu raziskave.

Primerjava naše raziskave z modelom etičnih dilem pravzaprav *ne kaže* na nevarnosti etičnega tveganja. Morebitne težave, ki bi nastale v lokalnem okolju, so ocenili uradni lokalni organizatorji (3). Menili so, da ni nobenih nevarnosti, in so zato raziskavo tudi odobrili. Tudi raziskovalci (2) in opazovane osebe (1) so sodelovali brez večjih nesporazumov. Pri opazovanih osebah torej nesorazmerja med stroški in koristmi, kar je povzročalo etične dileme v prejšnjih primerih, ni bilo. V čem je bila sploh težava?

Problemov v resnici *ni bilo*. Raziskovalci so ravnali etično, in niso prizadeli nobene opazovane osebe. V tem pogledu je bil naš etični model *pravilen*, saj etičnih dilem ni predvideval. Kljub temu obstaja nekaj dejstev, ki govorijo proti temu, predvsem okoliščina, da so se (podobno kot v projektu Camelot) ameriški raziskovalci znašli v drugem kulturnem okolju, ki Američanom ni najbolj naklonjeno. Tako so raziskovalci kršili lokalne običaje, ko so otrokom dajali darila (kar je postalo ljudem sumljivo), neustrezno so pojasnili namen raziskave, napaka pa je bila tudi popolna odsotnost sodelovanja z lokalnimi voditelji. Posledice so se pojavile šele *po* odhodu raziskovalcev. Razširile so se namreč govornice (predvsem v časopisju, to je v medijih (4)), ki so povezovale sterilizacijo otrok s kampanjo cepljenja otrok, ki so jo Američani izvajali v sosednji pokrajini. Lokalni voditelji so zato naknadno poizvedovali o raziskovalcih; zaradi kulturnih in komunikacijskih težav pa se je problem dodatno zaostрил (npr. na eni od stekleničk, ki so ostale za raziskovalci, so lokalni voditelji našli napis »sterilno«).

Po eni strani bi lahko trdili, da etičnih dilem v tem primeru ni bilo oziroma da so bile etične dileme samo navidezne. V resnici večjega nesorazmerja med stroški in koristmi pri sponzorjih (3), raziskovalcih (2) in opazovanih osebah (1) tudi ni bilo. Še posebej niso bili v ničemer prizadeti anketiranci. Če pa priključimo v spomin celoten model etičnih dilem, vidimo, da obstaja poleg koristi in stroškov še tretja spremenljivka – »zaupanje«, ki ga je bilo v našem primeru premalo. Posledica se je kazala v napačnem večanju etičnega tveganja pri opazovanih osebah (strah pred sterilizacijo otroka). Seveda tega ni moč pripisati sponzorjem, raziskovalcem ali opazovanim osebam, ampak je nastalo kot posledica dogajanja v javnosti (5), kjer so se širile informacije iz medijev (4), v našem primeru iz časopisov.

Po drugi strani so vsi potrebni pogoji za nastanek etične dileme obstajali že na samem začetku, *manjkalo je le običajno nesorazmerje* med koristmi in stroški pri opazovanih osebah (1) in raziskovalcih (2) oziroma sponzorjih (3). Zato pa so obstajala precejšnja nesorazmerja v statusu raziskovalcev (2) in opazovanih oseb (1) ter dokajšnje kulturne oziroma nacionalne razlike. Prišlo je še do določenih kršitev lokalnih običajev, predvsem načela, da se otrokom ne dajejo darila, izrazi pa je bilo tudi nezaupanje lokalnih voditeljev (5) do raziskovalcev (2).

V kratkem prikazu smo si ogledali nakaj kršitev etike v družboslovnem raziskovanju in ugotovili, da so etična vprašanja izredno važna. Ker je cilj vsakega raziskovanja usmerjen v dobrobit vsega človeštva, se njegov učinek zmanjša, če so v toku raziskave prizadeti raziskovalec, sponzor, opazovana oseba ali kdorkoli drug. Naše sposobnosti moramo zato pravilno oceniti in si postaviti določena načela, od katerih ne smemo odstopati. Samo tako bo družboslovno raziskovanje potekalo na najprimernejši način.

REFERENCE

- Bailey, Kenneth D.
1987 *Methods of Social Research*. Tretja izdaja. New York: Free Press.
1988 »Ethical Dilemmas in Social Problems Research: A Theoretical Framework.« *The American Sociologist*, v pripravi.
- Blau, Peter L.
1964 *Exchange and Power in Social Life*. New York: Wiley.
- Bulmer, Martin and Warwick, Donald P. (izd.)
1983. *Social Research in Developing Countries: Surveys and Censuses in the Third World*. Chichester: Wiley.
- Calhoun, John B.
1962 »Population Density and Social Pathology.« *Scientific American* 132:139–148.
- Dillman, Don A.
1978 *Mail and Telephone Surveys: The Total Design Method*. New York: Wiley.
- Ellenberg, Jonas H.
1983 »Ethical Guidelines for Statistical Practice: Report of the Ad Hoc Committee on Professional Ethics.« *The American Statistician* 37:1–4.
- Gallagher, John F.
1973 »The Protection of human Subjects: A Reexamination of the Professional Code of Ethics.« *American Sociologist* 8:93–100.
- Goode, William H. and Hatt, Paul K.
1952 *Methods in Social Research*. New York: McGraw-Hill.
- International Herald Tribune*
1987 »Adultery Emerges as Issue: U.S. Candidates Face Queries on Private Lives.« Maj 11, 1987:1.
- Kelman, Herbert C.
1967 »Human Use of Human Subjects: The Problem of Deception in Social Psychological Experiments.« *Psychological Bulletin* 67:1–11.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B., Martin, C. E. and Gebhard, P. H.
1953 *Sexual Behavior in the Human Female*. Philadelphia: Saunders.
- Kleymeyer, Charles D. and William E. Bertrand
1983 »Misapplied Cross-cultural Research: A Case-study of an Ill-fated Family Planning Research Project.« Str. 365–378 v Martin Bulmer and Donald P. Warwick (eds.), *Social Research in Developing Countries: Surveys and Census in the Third World*. Chichester: John Wiley.
- Singer, Eleanor
1978 »Informed Consent: Consequences for Response Rate and Response Quality in Social Surveys.« *American Sociological Review* 43:144–162.
- Smith, H. W.
1981 *Strategies of Social Research*, druga izdaja.
Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Sudman, Seymour
1976 *Applied Sampling*. New York: Academic Press.
- Thorne, Barrie
1980 »'You Still Taking Notes?' Fieldwork and Problems of Informed Consent.« *Social Problems* 27:284–297.